

Piotr M. Majewski*

Czy idea budowy narodu czechosłowackiego była determinantą powstania I Republiki w 1918 r.?

Was the idea of creation of the Czechoslovak nation a determinant of the establishment of the First Republic in 1918?

Abstract: Before 1914, the idea of Czech-Slovak unity did not play an important role in Czech political life. This changed radically during World War I, and most Czech politicians began to postulate that an independent Czech state should also include the area of northern Hungary where Slovaks lived. This programme had primarily a geopolitical basis, but it was influenced by ideas of Czech-Slovak cultural and linguistic proximity that had already emerged in the 19th century. After Czechoslovakia's proclamation of independence on 28 October 1918, the unity of the two titular nations was recognised by the majority of Czechs elites and a certain part of Slovak elites as a kind of state ideology, which was conventionally called Czechoslovakism. This was reflected in the Czechoslovak Constitution of 29 February 1920 and other legal acts. At least until the autumn of 1918, however, a scenario in which the Slovak lands would not become part of the Czech state was also possible. This fact would certainly have had manifold consequences for the internal and international situation of such a state, but it did not rule out its normal functioning.

Keywords: Czechoslovakia, Czechoslovakism, World War I, national relations, nationality politics

Streszczenie: Przed 1914 r. idea jedności czesko-słowackiej nie odgrywała istotnej roli w czeskim życiu politycznym. Podczas I wojny światowej sytuacja ta uległa radykalnej zmianie, a większość czeskich polityków zaczęła postulować, aby niepodległe państwo czeskie objęło również obszar północnych Węgier, gdzie mieszkali Słowacy. Program ten miał przede wszystkim podstawy geopolityczne, na jego ukształtowanie się wywarły jednak wpływ wyobrażenia o czesko-słowackiej wspólnocie kulturowej i językowej, które pojawiły się już w XIX w. Po proklamowaniu przez Czechosłowację niepodległości 28 października 1918 r. jedność obu narodów tytularnych została uznana

* Piotr M. Majewski – dr hab., Uniwersytet Warszawski, Polska, ORCID: 0000-0001-9672-2283, e-mail: pm.majewski2@uw.edu.pl.

przez większość Czechów i pewną część elit słowackich za rodzaj ideologii państwowej, którą umownie nazywano czechosłowakizmem. Znalazło to odzwierciedlenie w czechosłowackiej konstytucji z 29 lutego 1920 r. i innych aktach prawnych. Co najmniej do jesieni 1918 r. możliwy był jednak również scenariusz, w którym ziemie słowackie nie stałyby się częścią państwa czeskiego. Fakt ten miałby z pewnością wielorakie konsekwencje dla sytuacji wewnętrznej i międzynarodowej takiego państwa, nie wykluczał jednak jego normalnego funkcjonowania.

Słowa kluczowe: Czechosłowacja, czechosłowacki, I wojna światowa, stosunki narodowościowe, polityka narodowościowa

Wstęp

„Nigdy przed nikim niej ukrywałem i również dzisiaj nie ukrywam, że zawsze broniłem i bronię idei jednolitego narodu czechosłowackiego. [...] Czesi i Słowacy są dla mnie dwoma równie wartościowymi, równoprawnymi i w pełni dojrzałymi częściami jednego i tego samego narodu” – deklarował Edvard Beneš na początku listopada 1944 r. Prezydent czechosłowackiego rządu na emigracji podkreślał dalej, że nie zamierza nikomu narzucać własnego zdania i opowiada się za tym, aby podchodzić do kwestii narodowej w duchu wzajemnego szacunku i tolerancji: „Ma być u nas w pełni respektowany Słowak (jako naród), Czech (jako naród) i Czechosłowak (jako naród)”. Występującą pomiędzy tymi tożsamościami relacje porównywał do sytuacji panującej w Wielkiej Brytanii, gdzie „mówi się *English nation*, *Scottish nation*, *Welsh nation*, ale jednakowo prawdziwie i tolerancyjnie mówi się: *British nation*”¹.

Wydarzenie to miało miejsce pięć lat po powstaniu odrębnego państwa słowackiego i tydzień po upadku antyniemieckiego powstania na Słowacji, podczas którego rozmówcy Beneša, przedstawiciele Słowackiej Rady Narodowej (*Slovenská národná rada*), występowali jako suwerenna reprezentacja odrębnego narodu słowackiego. Jeśli nawet w takich okolicznościach prezydent nadal bronił tezy o istnieniu narodu czechosłowackiego, bez wątpienia miała ona dla niego kluczowe znaczenie. Nie ma zresztą powodu, aby nie wierzyć w to, co deklarował. Beneš mógł zupełnie szczerze czuć się Czechosłowakiem, nie tylko w sensie przynależności państwowej, ale również narodowej.

1 E. Beneš, *Úvahy o slovanství. Hlavní problémy slovanské politiky*, Praga 1947, wystąpienie z 5.11.1944, s. 326-329.

Jego sposób widzenia całokształtu stosunków czesko-słowackich był, jak się wydaje, dość reprezentatywny dla przedwojennych elit czechosłowackich, w tym zwłaszcza dla elit czeskich².

Koncepcja narodu czechosłowackiego oraz rola, jaką odgrywała ona w przedmonachijskiej republice, są od kilku dekad przedmiotem intensywnego zainteresowania historyków czeskich i zagranicznych. Gruntownie zbadane zostały korzenie tego zjawiska, praktyczna implementacja w różnych dziedzinach życia państwowego i społecznego, recepcja, skutki, a także, w niekoniernie ostatniej kolejności to, co właściwie rozumiano przez naród czechosłowacki oraz czechosłowakizm. Wśród dość obszernej literatury przedmiotu na szczególną uwagę zasługują prace Jana Galandauera³, Jana Rychlíka⁴, Xenii Šuchovej⁵, norweskiej politolożki Elisabeth Bakke⁶, a także wydany niedawno po angielsku tom studiów pod redakcją Adama Hudka, Michala Kopečka i Jana Mervarta⁷.

Czechosłowakizm nie stał się dotąd natomiast autonomicznym przedmiotem badań polskich historyków. Ci z nich, którzy zajmowali się stosunkami polsko-czechosłowackimi bądź sytuacją wewnętrzną Czechosłowacji, utożsamiali go na ogół z czeskim centralizmem czy wręcz planową czechizacją Słowaków i nie analizowali jego głębszych uwarunkowań⁸. Wyjątkiem na tym polu był Jarosław Kiliński⁹, który poświęcił tej problematyce więcej uwagi, omawiając poglądy pierwszego prezydenta Czechosłowacji, Tomáša G. Masaryka.

- 2 Zob. np. P. Dřtina, *Československo můj osud. Křiha života českého demokrata 20. století*, t. 2, cz. 1: *Emigraci k vítězství*, Praga 1992, s. 20.
- 3 J. Galandauer, *Čechoslovakismus v proměnách času. Od národotvorné tendence k integrační ideologii*, „Historie a vojenství” 1998, z. 2.
- 4 J. Rychlík, *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914-1945*, Bratysława 1997.
- 5 X. Šuchová, *Idea československého štátu na Slovensku 1918-1939. Protagonisti, nositelia, oponenti*, Bratysława 2011.
- 6 E. Bakke, *Doomed to Failure? The Czechoslovak Nation Project and the Slovak Autonomist Reaction*, University of Oslo, Oslo 1998.
- 7 *Czechoslovakism*, red. A. Hudek, M. Kopeček, J. Mervart, Londyn – Nowy Jork 2022.
- 8 Zob. np.: W. Balcerak, *Powstanie państw narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 1974, s. 288; H. Batowski, *Zdrada monachijska. Sprawa Czechosłowacji i dyplomacja europejska w roku 1938*, Poznań 1973, s. 82-85, 154-155; J. Gruchała, *Tomasz G. Masaryk*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1996; J. Kozeński, *Czechosłowacka jesień 1938*, Poznań 1989, s. 181-186, E. Orlof, *Dyplomacja polska wobec sprawy słowackiej w latach 1938-1939*, Kraków 1980, s. 24-45.
- 9 J. Kiliński, *Naród a idea narodowa. Nacionalizm T. G. Masaryka*, Warszawa 1998.

Niniejszy artykuł nie aspiruje do tego, aby wypełnić lukę w polskich badaniach nad czechosłowakizmem. Byłoby to zresztą niemożliwe ze względu na złożoność tego zjawiska i jego ciężar gatunkowy. Ograniczę się z tego względu do krytycznej refleksji na temat czeskich i słowackich wyobrażeń na temat wspólnego państwa w okresie I wojny światowej i bezpośrednio po jej zakończeniu. Pokuszę się także o odpowiedź na pytanie, czy bez idei czechosłowackiej powstanie takiego państwa byłoby w ogóle możliwe. Mam nadzieję, że moje przemyślenia rzucą nieco inne światło na tę nadmiernie upraszczaną i niepotrzebnie demonizowaną w polskiej historiografii problematykę.

1. Państwo czesko-słowackie jako projekt geopolityczny

Idea czesko-słowackiej wspólnoty narodziła się w XIX w. na fali emancypacji obu narodów spod (odpowiednio) niemieckiej i węgierskiej dominacji. Jej zwolennicy odwoływali się do hasła o solidarności czy też wzajemności słowiańskiej (*slovánska vzajemnost*), co wpisywało ich dążenia w program popularnego wówczas panslawizmu. Koncepcja ta nie była równoznaczna z tezą, że Czesi i Słowacy stanowią jeden naród i nie odgrywała szczególnie istotnej roli w bieżącym życiu politycznym. Zaczęła nabierać większego znaczenia dopiero w ćwierćwieczu poprzedzającym wybuch I wojny światowej. Była to reakcja na nasilającą się madziaryzację Słowaków, którą prowadziły kolejne węgierskie rządy od czasu ugody z Wiedniem w 1867 r., oraz zaostrzenie się konfliktów czesko-niemieckich w zachodniej, przedlitawskiej części monarchii Habsburgów. Mimo renesansu wzajemnego zainteresowania czesko-słowacka współpraca – o jakichkolwiek dążeniach integracyjnych nawet nie wspominając – nie miała nadal większego wpływu na czeską ani słowacką politykę¹⁰.

Sytuacja uległa diametralnej zmianie podczas I wojny światowej. Już trzy miesiące przed jej wybuchem przywódca partii młodoczeskiej Karel Kramář opracował projekt utworzenia imperium słowiańskiego,

10 V. Doubek, *Latent Czechoslovakism: a topic for politicization for nineteenth-century liberal elites*, [w:] *Czechoslovakism*, s. 37-67; K. Holly, *Czechoslovakist arguments at the turn of twentieth century*, [w:] *Czechoslovakism*, s. 68-92.

w którego skład miało wejść między innymi królestwo czeskie, obejmujące „słowacki obszar północnych Węgier” pomiędzy grzbietem Karpat a środkowym biegiem Dunaju od Bratysławy aż po Visegrád¹¹. Podobne postulaty terytorialne sformułował rok później Tomáš Garrigue Masaryk, który opuścił Austro-Węgry i w stolicach państw Ententy rozpoczął kampanię na rzecz utworzenia niepodległego państwa czeskiego. W memorandum pod nazwą *Independent Bohemia*, skierowanym do szefa brytyjskiej dyplomacji, czeski uczyony i polityk wyjaśniał: „Słowacy są Czechami [*Bohemians*], mimo że używają swojego dialektu jak również języka literackiego. Słowacy także dążą do niepodległości i przyjmują program zjednoczenia z Czechami”¹².

Pół roku później Masaryk i kilkunastu innych polityków ogłosili powstanie Czeskiego Komitetu Zagranicznego (*Český komitét zahraniční*), emigracyjnego ośrodka niepodległościowego, który później przekształcił się w Czechosłowacką Radę Narodową (*Československá národní rada*). Zapowiadali walkę o „niepodległe państwo czechosłowackie”, ale ani słowem nie wspominali o Słowakach ani Słowacji. Dokument mówił wyłącznie o Czechach, narodzie czeskim, czeskim języku, czeskim programie. Przymiotnik ten występował w treści proklamacji aż 21 razy. Ani razu nie pojawiało się natomiast określenie „słowacki”, mimo że pod jej tekstem podpisało się kilku działaczy reprezentujących słowackie organizacje emigracyjne w Stanach Zjednoczonych¹³. Najwyraźniej nie przeszkadzało im to, że ich rodacy w kraju określani zostali mianem „Czechów”, podobnie jak we wcześniejszym memorandum Masaryka.

Także czeska reprezentacja polityczna w monarchii Habsburgów oraz opiniotwórcze kręgi czeskiego społeczeństwa występowały (co zresztą nie wydaje się szczególnie zaskakujące) przede wszystkim w imieniu Czechów i w obronie ich praw. Również w ich wypowiedziach pojawiały się jednak, poniekąd *deus ex machina*, odwołania do narodowej jedności Czechów i Słowaków. W maju 1917 r. ponad dwustu

11 J. Galandauer, *Vznik československé republiky 1918. Programy, projekty, předpoklady*, Praga 1988, zał. 1, projekt z maja 1914, s. 248.

12 R. W. Seton-Watson and *His Relations with the Czechs and Slovaks. Documents*, wyd. J. Rychlík, T. D. Marzik, M. Bielik, t. 1, Bratysława 1995, dok. 68, memorandum z kwietnia 1915, s. 229.

13 J. Galandauer, *Vznik...*, dz. cyt., zał. 6, proklamacja z 14.11.1915, s. 276-279.

pisarzy czeskich ogłosiło manifest, w którym wzywało rodzimych posłów do Rady Państwa w Wiedniu, aby ci poświęcili się bez reszty realizacji „programu naszego narodu wynikającego z jego dziejów i jedności plemiennej, jego nowoczesnego życia politycznego, jego praw i wszystkiego tego, z czego prawa te powstały i czym zostały święcie zaręczone”. Większość tych sformułowań wskazywała, że chodzi im o naród czeski i jego prawo historyczne (podmiotowość i niepodzielność Czech, Moraw oraz austriackiego Śląska). Dokument nazywał go jednak dwukrotnie „narodem czeskosłowiańskim” (*národ českoslovanský*), nie przedstawiał przy tym żadnych wyjaśnień, co właściwie mieści się pod tym pojęciem¹⁴.

Podobną niekonsekwencję zdradzała proklamacja Klubu Czeskiego w wiedeńskiej Radzie Państwa z 30 maja 1917 r. Jej sygnatariusze występowali wprawdzie w imieniu narodu czeskiego zamieszkującego trzy habsburskie kraje koronne (Czechy, Morawy, Śląsk), lecz domagali się „połączenia wszystkich gałęzi narodu czeskosłowiańskiego w jednym państwie demokratycznym, obejmującym także słowacką gałąź narodu, żyjącą w integralnej całości z historyczną ojczyzną czeską”¹⁵.

Jak widać, w połowie trzeciego roku Wielkiej Wojny zarówno wśród czeskich elit, jak i polityków na emigracji dominowało przekonanie, że przyszłe państwo czeskie powinno obejmować nie tylko dawne kraje historyczne, ale również ziemie północnych Węgier zamieszkiwane przez Słowaków. W przypadku posłów do Rady Państwa, którzy przynajmniej *pro forma* wciąż zachowywali wierność wobec monarchii habsburskiej, był to program tyleż rewolucyjny co mało realistyczny. Jego realizacja wymagałaby już nie tylko formalnego uznania przez władze w Wiedniu czeskiego prawa historycznego, na co konsekwentnie nie chcieli się zgodzić od dawna austriaccy Niemcy, ale także gruntownej przebudowy imperium w duchu federacyjnym. W obu tych przypadkach należało liczyć się również ze stanowczym oporem ze strony Węgrów, to oni bowiem straciliby najwięcej na przyłączeniu Słowaczyny do Korony św. Wacława. Jeśli mimo to czeska reprezentacja polityczna występowała w imieniu „narodu

14 Tamże, zał. 9, manifest z maja 1917, s. 283-287.

15 Tamże, zał. 10, deklaracja z 30.05.1917, s. 288.

czechosłowackiego”, musiało to oznaczać, że przynależność Słowaków do postulowanego czeskiego państwa stała się wśród elit nad Wełtawą elementem szerokiego konsensusu. Zamienne posługiwanie się przez ich przedstawicieli określeniami „czechosłowacki” i „czeski” dowodziło z kolei, że w Słowakach powszechnie widziano część narodu czeskiego, która z radością powita powrót do macierzy.

Nawet czescy socjaldemokraci, tradycyjnie wyczuleni na problemy narodowościowe monarchii (i nadal zachowujący wobec niej elementarną lojalność), deklarowali pod koniec czerwca 1917 r.: „Żądamy dla naszego narodu czeskiego utworzenia niepodległego państwa czeskiego w ramach sfederalizowanego imperium naddunajskiego. Żądamy, aby w takim państwie federalnym zapewnione zostało zjednoczenie narodowe wszystkich członków narodu czeskiego zamieszkujących zwarte terytorium, a więc także Słowaków”¹⁶.

Jak widać, oczekiwanie, że Słowaccyzna zostanie zespolona z ziemiami czeskimi, nie musiało wcale oznaczać jednoznacznego opowiedzenia się za niepodległością. Cytowana powyżej deklaracja socjaldemokratów operowała wprawdzie pojęciem *samostatnost*, mogło ono jednak oznaczać równie dobrze uzyskanie podmiotowości w strukturach gruntownie zreformowanej monarchii Habsburgów, co zresztą dokument ów stwierdzał *expressis verbis*. Postawa taka nie była niczym wyjątkowym. Aż do ostatnich tygodni I wojny światowej żaden z czeskich ani słowackich polityków nie mógł mieć pewności, czy ich narody nie będą zmuszone zadowolić się ostatecznie jakąś formą autonomii w ramach odnowionego imperium. Wątpliwości nurtowały nawet Masaryka i jego najbliższego współpracownika Edvarda Beneša, którzy postawili wszystko na antyhabsurską kartę¹⁷. W tych okolicznościach również utworzenie państwa czechosłowackiego było zaledwie jedną z kilku możliwych opcji dalszego rozwoju sytuacji, nie zaś niepodważalnym celem politycznym ogółu Czechów.

16 Tamże, zał. 11, proklamacja z 27.06.1917, s. 291. Por. Z. Karník, *Habsburk, Masaryk či Šmerál? Socialisté na rozcestí*, Praga 1996, s. 114-127, 169-192.

17 P. M. Majewski, *Edvard Beneš i kwestia niemiecka w Czechach*, Warszawa 2001, s. 60-61.

2. Koncepcja narodu czechosłowackiego z perspektyw czeskiej i słowackiej

Teza, że Słowacy są częścią narodu czeskiego pojawiła się po raz pierwszy w dyskursie politycznym już przed Wiosną Ludów. W kolejnych kilku dziesięcioleciach przekonanie takie ugruntowało się wśród czeskich elit intelektualnych, które podchodziły do słowackich aspiracji narodowych z mniejszą lub większą dozą paternalizmu. W Słowakach widziano nad Wełtawą bliźniaczy pień jednego narodowego drzewa, jego gałąź, względnie młodszych braci wymagających czeskiej kurateli. (Metafory te wyrażały przeświadczenie, że bez Czechów w ogóle nie byłoby Słowaków, bądź też nie byłoby oni zdolni do samodzielnej egzystencji). Wielu czeskich inteligentów przyjęło w związku z tym z goryczą kodyfikację języka słowackiego, do jakiej doszło w XIX w. Uważali ją za szkodliwą dla sprawy jedności narodowej. W przeświadczeniu części z nich język słowacki pozostawał zaledwie jednym z czeskich dialektów. Dla innych, tak jak dla Masaryka, był wprawdzie odrębnym językiem, ale niejako potocznym, gdyż nie nadawał się np. do prowadzenia dyskursu naukowego¹⁸. Tego rodzaju nastawienie znajdowało odbicie również w postulatach formułowanych przez czeskich polityków podczas I wojny światowej.

Tymczasem bynajmniej nie wszyscy współcześni byli skłonni uważać przynależność Słowaków do narodu czeskiego za oczywistość, nawet jeśli miałby się on odtąd nazywać narodem czechosłowackim. Program taki akceptowała wprawdzie pewna część słowackich polityków w kraju i na emigracji, jak chociażby bliski współpracownik Masaryka generał Milan Rastislav Štefánik, daleko jednak było do konsensusu wśród ogółu Słowaków¹⁹. Najlepiej świadczy o tym porozumienie nazywane umową pittsburską, które w maju 1918 r. zawarli przedstawiciele czeskich i słowackich organizacji emigracyjnych w Stanach Zjednoczonych w obecności przebywającego wówczas za oceanem Masaryka. Dokument ten wyrażał poparcie dla programu „połączenia Czechów i Słowaków w niepodległym państwie [składającym się] z ziem czeskich oraz Słowacji” i nie pozostawiał żadnych wątpliwości, że

¹⁸ K. Hollý, *Czechoslovakist arguments...*, dz. cyt., s. 68-92.

¹⁹ M. Kšiňan, *Milan Rastislav Štefánik. The Slovak National Hero and Co-Founder of Czechoslovakia*, Londyn – Nowy Jork 2021, s. 108-109.

unię tę mają utworzyć dwa odrębne, choć bliskie sobie narody. Umowa przyobiecowała Słowakom własną administrację, sejm krajowy, sądy, a także słowacki jako „język urzędowy w szkole, w urzędach i w życiu publicznym w ogóle”²⁰.

Podpis przywódcy czechosłowackiej akcji niepodległościowej na emigracji pod takimi postulatami dowodził znaczenia, jakie Masaryk przypisywał poszerzeniu terytorium czeskiego państwa o Słowację. Jej przyłączenie miało w jego przekonaniu znaczenie zarówno geopolityczne (służyło wzmocnieniu czeskich pozycji wobec narastającej presji niemieckiej), jak i moralne jako zobowiązanie wobec Słowaków, którzy w przypadku oczekiwanego rozpadu monarchii Habsburgów zostaliby inaczej wydani na pastwę nacjonalizmu węgierskiego²¹.

Masaryk daleki był przy tym od jakiegokolwiek szowinizmu czy też poczucia wyższości wobec Słowaków. Wielokrotnie dawał wyraz temu, że sam uważa się za jednego z nich ze względu na swoje pochodzenie (urodził się na morawsko-słowackim pograniczu językowym, a jego rodzice nie mieli jednoznacznie ukształtowanej świadomości narodowej). Wyrażał się też ze zrozumieniem o słowackiej potrzebie posiadania odrębnej kultury, własnego języka literackiego i tożsamości narodowej. Jak uważa polski socjolog i historyk idei Jarosław Kilias, chociaż poglądy Masaryka na kwestię jedności czesko-słowackiej cechowała pewna niespójność, dość konsekwentnie postulował on integrację obu narodów na zasadach kulturowej równoprawności. Projekt ten miał charakter otwarty i nie określał z góry docelowego kształtu ich relacji. Czechosłowackość, którą postulował, nie wykluczała zatem w jego przekonaniu słowackości, lecz ją uzupełniała²².

W parze z tym szło dość arbitralne podejście Masaryka do kwestii przynależności narodowej w ogóle. Amerykański historyk ukraińskiego pochodzenia Roman Szporluk porównał je nawet do marksistowskiej koncepcji samoświadomości proletariatu, istniejącej niezależnie od tego, czy wyznają ją poszczególni członkowie tej klasy²³.

20 *Dokumenty k ústavnímu vývoji Československa*, t. 1, (1918-1945), wyd. J. Gronský, J. Hřebejk, Praha 1999, dok. I/3, umowa z 30.05.1918, s. 16-17.

21 K. Hollý, *Czechoslovakist arguments...*, dz. cyt., s. 88-89.

22 J. Kilias, *Naród a idea narodowa. Nacionalizm T. G. Masaryka*, Warszawa 1998, s. 168-185.

23 R. Szporluk, *The Political Thought of Thomas G. Masaryk*, Nowy Jork 1981, s. 98-99.

Nawet jeśli analogia ta wydaje się nieco przesadna, Masaryk i duża część elit czeskich przyznawali sobie niewątpliwie prawo do tego, aby przypisywać czechosłowacką tożsamość osobom, które subiektywnie uważały się za Słowaków.

Podpis Masaryka pod umową pittsburską nie oznaczał także, że on i jego współpracownicy poczuli się do respektowania jej zapisów dotyczących autonomii Słowacji. Dało to o sobie znać pod koniec wojny, gdy 16 października 1918 r. w odpowiedzi na propozycje pokojowe państw centralnych i zapowiedź federalizacji Austro-Węgier Czeskosłowacka Rada Narodowa wydała deklarację niepodległości państwa, o którego utworzenie zabiegała w ciągu ostatnich trzech lat światowego konfliktu. Domagała się w niej między innymi dla Czechów „prawa do połączenia się ze swoimi słowackimi braćmi ze Słowacji, [będące] niegdyś częścią naszego państwa narodowego, później oderwanej od naszego narodowego ciała, zaś przed 50 laty wcielonej do węgierskiego państwa Madziarów”²⁴.

Przedstawiona w dokumencie argumentacja miała się wyraźnie z prawdą w punkcie dotyczącym niedawnego rzekomo przyłączenia Słowacji do Węgier i przemilczała okoliczność, że ziemie czeskie i słowackie po raz ostatni przynależały do tego samego organizmu państwowego za czasów Wielkich Moraw, czyli przed więcej niż tysiącleciem. Co znacznie ważniejsze, wśród wielu złożonych w deklaracji zapewnień ani jedna nie odnosiła się do statusu Słowacji i Słowaków w powołanej właśnie do życia (chwilowo zresztą wyłącznie na papierze) republice. Dokument operował pojęciem „naród czechosłowacki”, w żaden sposób nie wyjaśniał jednak jego znaczenia. Można było co najwyżej wnosić, że zajmie on w państwie pozycję narodu rządzącego, w odróżnieniu od pozostałych narodów, które deklaracja określała mianem mniejszości.

Istnienie narodu czechosłowackiego przyjęli milcząco za pewnik również członkowie Czeskosłowackiego Komitetu Narodowego (*Československý národní výbor*) w Pradze, którzy 28 października 1918 r. ogłosili niepodległość Czechosłowacji²⁵. W towarzyszącej wydaniu tego aktu prawnego proklamacji jej sygnatariusze (wśród

24 *Dokumenty k ústavnímu...*, t. 1, dok. I/4, deklaracja waszyngtońska z 16.10.1918, s. 17-20.

25 *Dokumenty k ústavnímu...*, t. I, dok. II/1, ustawa z 28.10.1918, s. 27.

nich jeden Słowak, Vavro Šrobár) parokrotnie zwracali się do „ludu czechosłowackiego”, kiedy jednak mówili o prawach i obowiązkach, przypominali: „bądź nieustannie świadomy, że jesteś obywatelem państwa czeskiego”²⁶. Niekonsekwencja ta zdradzała, że również politycy w Pradze posługiwali się obydwoma powyższymi pojęciami zamiennie, nie widząc zasadniczej różnicy pomiędzy tym, co czeskie, a tym, co czechosłowackie.

Nieco inaczej kwestia narodu czechosłowackiego wyglądała z perspektywy Słowacji. Przedstawiciele tamtejszych organizacji społecznych i politycznych skupieni w Słowackiej Radzie Narodowej (*Slovenská národná rada*), którzy 30 października 1918 r. zgromadzili się w Turčianskom Sv. Martinie, nie wiedząc o ogłoszonej dwa dni wcześniej w Pradze niepodległości, domagali się „nieograniczonego prawa do samostanowienia na zasadzie pełnej niepodległości dla narodu czesko-słowackiego”. Myślnik w jego nazwie dawał jednak wyraźnie do zrozumienia, że nie uważali się za Czechów. Co konkretnie rozumieli przez „naród czesko-słowacki” nie jest do końca jasne. Pierwszy punkt deklaracji stwierdzał: „Naród słowacki pod względem językowym i kulturowo-historycznym jest częścią jednolitego narodu czesko-słowackiego. Słowacka gałąź uczestniczyła we wszystkich kulturowych bojach, które prowadził naród czeski i które uczyniły go znanym na całym świecie”. Z drugiej strony Słowacka Rada Narodowa zastrzegała sobie wyłączne prawo występowania w imieniu narodu słowackiego, a to oznaczało, że jej członkowie postrzegali wspólnotę z Czechami raczej w kategoriach polityczno-państwowych, niż etniczno-kulturowych. Część z nich dała temu wyraz w dyskusjach, które toczono w Sv. Martinie już po przyjęciu deklaracji²⁷.

Zapewne rację mają ci historycy, którzy uważają, że dla dużej części uczestników zgromadzenia w Sv. Martinie opowiedzenie się za Czechosłowacją miało w jakiejś mierze charakter taktyczny. Doskonale zdawali sobie sprawę, że w ówczesnych realiach politycznych Słowacy nie mieliby żadnych szans, aby bez czeskiego wsparcia wywalczyć sobie

26 *Dokumenty k ústavnímu...*, t. I, dok. I/5, deklaracja z 28.10.1918, s. 20-21.

27 *Dokumenty k ústavnímu...*, t. I, dok. I/6, deklaracja z 30.10.1918, s. 21-23. Por. F. Peroutka, *Budování státu. Československá politika v letech popřevratových*, t. 1, Rok 1918, Praga 1933, s. 176-177.

niepodległość. Nie mogli natomiast pozwolić sobie na odrzucenie idei czechosłowackiej, ponieważ byli na to zwyczajnie zbyt słabi²⁸.

3. Czechosłowakizm – fundament stabilności republiki czy zarzewie konfliktów?

Słowackie obiekcje względem koncepcji narodu czechosłowackiego zakładającej jego całkowitą jednolitość nie zostały wzięte pod uwagę podczas wznoszenia ustrojowych zrębów republiki. Od momentu ogłoszenia niepodległości we wszystkich aktach prawnych posługiwano się konsekwentnie pojęciem „naród czechosłowacki”, równie konsekwentnie unikając zdefiniowania jego znaczenia. Milczała na ten temat nawet czechosłowacka ustawa zasadnicza z 29 lutego 1920 r., mimo że jej preambuła rozpoczynała się od słów: „My, naród czechosłowacki, chcąc umocnić całkowitą jedność narodową...”²⁹.

Konstytucja nie precyzowała również, co kryje się pod pojęciem „język czechosłowacki”, o którym wspominał (poniekąd mimochodem) jej artykuł dotyczący uprawnień mniejszości narodowych³⁰. Dopiero uchwalona 29 lutego 1920 r. ustawa konstytucyjna stwierdzała, że ma on w republice status języka „państwowego, oficjalnego”, a organa republiki w historycznych krajach czeskich urządzać mają „z reguły po czesku, a na Słowacji z reguły po słowacku”³¹.

Zgodnie z oficjalną wykładnią prawną „język czechosłowacki” miał charakter jednolity i występował „w dwóch w pełni równoprawnych brzmieniach, to znaczy w czeskim i słowackim”. Jak wyjaśniał w jubileuszowym tomie wydanym z okazji 10-lecia niepodległości jeden z czołowych czeskich prawników František Weyr, czechosłowackie prawodawstwo celowo nie zajmowało stanowiska w kwestii tego, czy są to dwa odrębne języki, czy też „dwa narzecza” jednego języka³². Było to jednak co najwyżej praktyczne ustępstwo od bardzo mocno podkreślanej wszędzie indziej tezy o istnieniu jednego

28 E. Bakke, *Doomed to Failure?*, s. 465.

29 *Dokumenty k ústavnímu...*, t. 1, dok. II/6, ustawa z 29.02.1920, którą ustanawia się ustawę zasadniczą Republiki Czechosłowackiej, s. 39.

30 Tamże, artykuł 131, s. 66.

31 *Dokumenty k ústavnímu...*, t. 1, dok. II/7, ustawa konstytucyjna z 29.02.1920, s. 68.

32 F. Weyr, *Ústava Československé republiky*, [w:] *Náš stát*, t. 2, *Státní zřízení*, red. J. Kapras, Praga 1931, s. 163, 166.

narodu czechosłowackiego, która znalazła odzwierciedlenie między innymi w unitarnym ustroju republiki. Koncepcja ta już w okresie międzywojennym ochrzczona została mianem czechosłowakizmu. Dla dużej części Słowaków nie było to przy tym określenie pozytywne. Jak zauważa Michał Kopeček, czechosłowakizm podobnie jak wiele innych pojęć występujących w życiu politycznym nie miał jednej, ogólnie akceptowanej definicji, a jego znaczenie mogło zmieniać się w zależności od czasu i przyjmowanej perspektywy. Był przy tym pojęciem nie tyle opisującym istniejący stan rzeczy, ile hasłowym programem, który miał być sukcesywnie realizowany w przyszłości. Tak rozumiany czechosłowakizm kształtował polityczną i społeczną rzeczywistość republiki, ona natomiast oddziaływała dynamicznie na jego charakter i recepcję zjawiska wśród narodów zamieszkujących republikę³³.

Z punktu widzenia czeskich elit czechosłowakizm odgrywał jednoznacznie pozytywną rolę: stanowił czynnik integrujący kraje historyczne ze Słowacją, nie zagrażał przy tym czeskości, a raczej ją wzbogacał i umacniał. Podobnie myśleli słowaccy politycy tacy jak agrariusze Vavro Šrobar i Milan Hodža czy socjaldemokrata Ivan Déřer. W ich przekonaniu Słowacy byli beneficjentami powstania wspólnego państwa, a jednolity naród czechosłowacki stanowił po prostu wyższy etap narodowego rozwoju. Nie wszyscy zwolennicy czesko-słowackiej jedności definiowali jednak ten naród tak samo. O ile dla Déřera był on jednolitą wspólnotą etniczno-kulturową, o tyle Hodža zaczął się z czasem skłaniać ku wizji wspólnoty politycznej obejmującej dwa odrębne pełnoprawne narody etniczne³⁴.

W oczach słowackich autonomistów czechosłowakizm nosił natomiast zabarwienie wyraźnie negatywne. Nawet ci z nich, którzy tak jak Andrej Hlinka opowiedzieli się w Sv. Martinie za „jednolitym narodem czesko-słowackim”, niedługo później uznali, że głoszona przez praskie władze czechosłowacka jedność ogranicza narodowe aspiracje Słowaków. W koncepcji tej tkwił zatem załążek konfliktu,

33 M. Kopeček, *Czechoslovakism: the concept's blurr history*, [w:] *Czechoslovakism*, s. 1-34.

34 A. Pražák, *Českoslovenství ministra Ivana Déřera*, w: *Déřerovi k padesiatinám. Sborník*, red. J. Jirásek, Bratislava 1934, s. 67-74; V. Bystrický, *Milan Hodža a česko-slovenské vzťahy koncom 30. rokov*, [w:] *Milan Hodža: štátnik a politik (Materiály z vedeckej konferencie, Bratislava 15.-17. septembra 1992)*, Bratislava 1994, s. 132-133.

który kładł się cieniem na późniejszym funkcjonowaniu państwa, osłabiał je od wewnątrz i ostatecznie przyczynił się w latach 1938-1939 do jego upadku³⁵. Czy można w związku z tym przyjąć, że idea narodu czechosłowackiego była determinantą powstania I Republiki Czechosłowackiej?

Problem ten można rozpatrywać na różnych płaszczyznach. Jak wynika z przytoczonych wcześniej dokumentów programowych, osoby, które w latach I wojny światowej walczyły o niepodległość czechosłowackiego państwa, a później wznosiły jego zręby ustrojowe, nie miały wątpliwości, że powinno ono obejmować również obszar północnych Węgier zamieszkiwany przez Słowaków. Było to zgodne z wyobrażeniami czeskich elit i współpracującej z nimi części elit słowackich. Część Czechów uważała przy tym Słowaków za oderwaną przemocą gałąź własnego narodu, co dodatkowo wzmacniało ich przekonanie o konieczności zadośćuczynienia owej historycznej krzywdzie.

Nawet takie osoby nie miałyby jednak, jak można przypuszczać, zasadniczego problemu z wyobrażeniem sobie niepodległego państwa czeskiego, gdyby z jakichś przyczyn nie objęło ono ostatecznie Słowacji. Scenariusz taki nie wydawał się przecież z perspektywy 1918 r. bynajmniej nieprawdopodobny, a czeskie elity polityczne od czasu Wiosny Ludów niewzruszenie trwały przy koncepcji prawa historycznego, która mogła stać się fundamentem niepodległej państwowości także bez Słowacji. (W gruncie rzeczy byłaby ona nawet w tym wariantcie bardziej spójna wewnętrznie i logiczna). Nie obyłyby się z pewnością bez protestów i ubolewań nad niesprawiedliwością losu. Nie ulega jednak wątpliwości, że czeskie elity postawione przed wyborem: połączenie w niepodległym państwie Czechów i Słowaków, ale wyłącznie w granicach etnograficznych, albo zachowanie integralności terytorialnej historycznych krajów Korony św. Wacława za cenę rezygnacji z marzeń o Słowacji – wybrałyby prawdopodobnie tę drugą opcję. W opinii czeskich historyków zachowanie historycznych granic Czech, Moraw i Śląska miało dla czeskich polityków tak kluczowe

35 J. Rychlík, *Češi a Slováci ve 20. století...*, s. 113 i nast. Szczegółowo: E. Bakke, *Doomed to Failure?*, rozdz. 11-13.

znaczenie, że dla realizacji tego celu większość z nich byłaby nawet gotowa zrezygnować z niepodległości³⁶.

4. Podsumowanie: czy państwo czeskie mogłoby istnieć bez Słowacji?

Niepodległe państwo czeskie bez Słowacji (a co za tym idzie również Rusi Podkarpackiej) nie byłoby jednak z natury rzeczy Czechosłowacją, co w istotny sposób zmieniłoby jego położenie geopolityczne oraz sytuację wewnętrzną. Czechy w granicach historycznych odczuwałyby jeszcze boleśniej przewagę otaczającego ich z trzech stron świata niemieckiego, uniknęłyby natomiast absorbującego konfliktu terytorialnego z Węgrami o Słowację i Ruś Zakarpacką. Niewykluczone, że (jak chcieli niektórzy polscy publicyści) ułatwiłoby to porozumienie z Polską, być może jednak Czesi jeszcze intensywniej szukaliby oparcia w Związku Radzieckim. Bez zagrożenia węgierskim rewizjonizmem rację bytu straciłaby natomiast prawdopodobnie ścisła współpraca polityczna i wojskowa z Rumunią i Jugosławią w ramach Małej Ententy.

Czechy w starych granicach historycznych byłyby też, co oczywiste, państwem mniejszym i mniej ludnym niż w połączeniu ze Słowacją i Rusią Podkarpacką. Gdyby za punkt odniesienia przyjąć dane z 1930 r., powierzchnia takiego kraju wynosiłaby nieco mniej niż 79 tys. km², a liczba ludności 10 674 386 osób. W porównaniu z Republiką Czechosłowacką, która liczyła w tym samym czasie ponad 140 tys. km² powierzchni i 14 729 536 obywateli, oznaczałoby to spadek w pierwszej z tych kategorii z miejsca 14. na 20. w Europie, a w drugiej – z 11. na 12. (z uwzględnieniem ZSRR i Turcji)³⁷. Nie pociągałoby to za sobą całkowitej degradacji geopolitycznej czeskiego państwa, choć niewątpliwie zmniejszałoby jego potencjał w porównaniu z tym, którym dysponowała Czechosłowacja w latach 1918–1938.

Inna byłaby także struktura narodowościowa państwa, gdyby składało się ono wyłącznie z Czech i Moraw. W jego granicach zamieszkiwałyby wprawdzie tylko dwie liczące się mniejszości narodowe – niemiecka i polska – pierwsza z nich stanowiłaby jednak

³⁶ J. Galandauer, *Vznik...*, dz. cyt., s. 157.

³⁷ *Sčítání lidu v Republice československé ze dne 1. prosince 1930*, t. 1, Praga 1934, s. 27–28.

(według stanu z 1930 r.) aż 29% ludności kraju, a nie 22,3%, jak miało to miejsce w Czechosłowacji³⁸. Oznaczałoby to relatywne wzmocnienie pozycji Niemców czeskich, co zapewne nie pozostałoby bez wpływu na sytuację wewnątrzpolityczną republiki.

Last but not least państwo czeskie byłoby zamożniejsze i bardziej rozwinięte niż Czechosłowacja, ponieważ w okresie międzywojennym Słowacja i Ruś Zakarpacka wyraźnie odstawały pod względem gospodarczym od zachodniej części kraju. W początkach czechosłowackiej niepodległości obie wschodnie prowincje wytwarzały jedynie 18,5% produktu narodowego brutto, co oznaczało, że w przeliczeniu na jednego mieszkańca dochód narodowy był tam prawie dwa razy niższy niż na ziemiach czeskich³⁹. Powyższa dysproporcja przekładała się na wiele innych parametrów rozwoju cywilizacyjnego, np. na śmiertelność niemowląt i dzieci czy odsetek obywateli zapadających na gruźlicę, które to współczynniki były na Słowacji i Rusi zauważalnie wyższe niż w Czechach i na Morawach⁴⁰.

W celu zniwelowania różnic pomiędzy zachodnimi a wschodnimi regionami państwa, a także szeroko rozumianej integracji obu jego części, przez cały okres międzywojenny władze czechosłowackie zmuszone były inwestować na Słowacji i Rusi Podkarpackiej znacznie więcej środków, niż prowincje te wносиły do budżetu państwa. Gdyby nie wchodziły one w skład republiki, zasoby te mogłyby zostać spożytkowane na ziemiach czeskich, przyczyniając się do ich bardziej intensywnego rozwoju.

Nic nie wskazuje zatem na to, że niepodległa państwowość czeska musiała się oprzeć na idei czechosłowackiej, gdyż inaczej nie miałyby w ogóle szans przetrwania. Chociaż międzywojenna Republika Czeska byłaby z niewątpliwie innym krajem niż I Republika Czechosłowacka, z pewnością byłaby ona zdolna do samodzielnej egzystencji. Znacznie trudniejsza wydaje się natomiast odpowiedź pytanie, czy wspólne państwo Czechów i Słowaków mogłoby istnieć w granicach z lat 1918-1938, nie odwołując się do idei jednolitego narodu czechosłowackiego.

38 Tamże, s. 46.

39 Z. Karník, *České země v éře První republiky (1918-1938)*, t. 1, *Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918-1929)*, Praga 2000, s. 202.

40 A. Boháč, *Studie o populaci v Československé republice*, t. 1, *Rok 1927*, Praga 1928, s. 78, 83, 91.

Oficjalne uznanie Słowaków za odrębny naród zmieniłoby dość istotnie układ sił w republice. Stałaby się ona w efekcie takiego kroku bardziej państwem wielonarodowym niż narodowym państwem Czechów i Słowaków (Czechosłowaków). Pierwsi z nich – 6 792 954 osób według stanu z 1930 r. – utrzymaliby wprawdzie najsilniejszą pozycję wśród mieszkańców kraju, ale stanowiliby tylko 51% jego obywateli. Słowacy w liczbie 1 967 983 osób (16%) byłiby natomiast dopiero 3. pod względem wielkości grupą narodową. Wyprzedziliby ich Niemcy (3 123 568 osób, 23% ogółu obywateli), którzy pod względem politycznym zyskaliby na odrzuceniu koncepcji narodu czechosłowackiego najwięcej⁴¹. Wrogowie republiki, a tych nie brakowało, mogliby w takich warunkach z jeszcze większym przekonaniem głosić tezę, że „naród czeski, który to państwo stworzył dla siebie, nie był w nim nawet większością”⁴².

W tej sytuacji kluczowe znaczenie dla wewnętrznej stabilności republiki miałyby postawa Słowaków, ta zaś zależałaby w decydującej mierze od tego, czy władze państwowe zgodziłyby się nadać im autonomię. Tymczasem z punktu widzenia każdego czechosłowackiego rządu byłaby to decyzja arcytrudna. Pomijając kwestie czysto techniczne, takie jak brak wystarczającej liczby odpowiednio wykwalifikowanych słowackich kadr administracyjnych, krok taki postawiłby bowiem na porządku dziennym kwestię autonomii dla mniejszości niemieckiej, a jej realizacja musiałaby w najlepszym razie oznaczać gruntowną przebudowę państwa w duchu federacyjnym. Wydaje się raczej mało prawdopodobne, że elity czeskie odważyłyby się na tak daleko posunięte zmiany ustrojowe. Nie ma też powodów, aby sądzić, że słowaccy autonomiści zadowoliliby się wyłącznie oficjalnym uznaniem własnej odrębności narodowej. Należy raczej przypuszczać, że tego rodzaju ustępstwo ze strony Czechów zachęciłoby ich tylko do walki o jeszcze wyższą stawkę.

Z powyższych względów nie wydaje się możliwe, aby rezygnacja z czechosłowakizmu jako ideologii państwowej mogła skutecznie powstrzymać narastający w I Republice separatyzm słowacki. Koncepcja

41 *Sčítání lidu v Republice československé ze dne 15. února 1921*, t. 1, Praga 1924, s. 60-61.

42 *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1938*, red. M. Kornat, Warszawa 2007, dok. 69, raport K. Papéeego z 27.03.1938, s. 168.

ta nie była zapewne najbardziej trwałym fundamentem wspólnego państwa, także jej odrzucenie nie dawało jednak gwarancji, że Słowacy zachowają przykładną lojalność wobec Czechów. Czechosłowakizm był zatem nie tyle determinantą powstania republiki, co jedyną wewnętrznie spójną koncepcją, która pozwalała uzasadnić unitarny charakter państwa bez otwartego odwoływania się do repertuaru czeskiego nacjonalizmu.

Bibliografia

1. Bakke E., *Doomed to Failure? The Czechoslovak Nation Project and the Slovak Autonomist Reaction*, University of Oslo, Oslo 1998.
2. Bystrický V., *Milan Hodža a česko-slovenské vztahy koncom 30. rokov*, [w:] Milan Hodža: štátnik a politik. (Materiály z vedeckej konferencie, Bratislava 15.-17. septembra 1992), Bratysława 1994.
3. *Czechoslovakism*, red. A. Hudek, M. Kopeček, J. Mervart, Londyn – Nowy Jork 2022.
4. *Dokumenty k ústavnímu vývoji Československa*, t. 1, (1918-1945), wyd. J. Gronský, J. Hřebejk, Praga 1999.
5. Galandauer J., *Čechoslovakismus v proměnách času. Od národovorné tendence k integrační ideologii*, „Historie a vojenství” 1998, z. 2.
6. Galandauer J., *Vznik československé republiky 1918. Programy, projekty, předpoklady*, Praga 1988.
7. Gruchała J., *Tomasz G. Masaryk*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1996.
8. Karník Z., *Habsburk, Masaryk či Šmerál? Socialisté na rozcestí*, Praga 1996.
9. Kiliás J., *Naród a idea narodowa. Nacjonalizm T. G. Masaryka*, Warszawa 1998.
10. Peroutka F., *Budování státu. Československá politika v letech popřevratových*, t. 1, *Rok 1918*, Praga 1933.
11. R. W. Seton-Watson and His Relations with the Czechs and Slovaks. *Documents*, wyd. J. Rychlík, T. D. Marzik, M. Bielik, t. 1, Bratysława 1995.
12. Rychlík J., *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914-1945*, Bratysława 1997.
13. Šuchová X., *Idea československého státu na Slovensku 1918-1939. Protagonisti, nositelia, oponenti*, Bratysława 2011.
14. Szporluk R., *The Political Thought of Thomas G. Masaryk*, Nowy Jork 1981.